

Політичні аспекти утворення і
розвитку Київської держави (Русі-
України) у IX-XIV ст.

Слов'янські протодержавні утворення на українських землях

- Початки політичної історії України вчені пов'язують із зародженням державотворчих процесів у великих племінних об'єднаннях передусім на заселених полянами землях (Подніпров'я) приблизно в VI— VIII ст.
- Вони були породжені започаткуванням і розвитком торгівлі, що вимагало певних зусиль для налагодження її, для охорони торговельних караванів, встановлення ділових відносин із сусідами.
- Забезпечити це могла певна політична інституція, якою була на той час влада князя, оперта на дружину (військо)

- Поляни входили до антського союзу, а після його розпаду разом з іншими східнослов'янськими племенами утворили наприкінці VI—VII ст. в Середньому Подніпров'ї нове ранньодержавне об'єднання. У середині VIII ст. вони опинилися під владою Хозарського каганату. У 80-ті роки IX ст. полянські землі після захоплення їх князем Олегом стали ядром Давньоруської держави.
- До полян через економічні, політичні й етнічні інтереси тяжіли сусідні племена.

- Союзи племен, на думку істориків, були вже етнополітичними об'єднаннями, своєрідними протодержавними утвореннями. З часом (у VIII—XI ст.) вони еволюціонували у значно ширші й дещо чіткіше політично окреслені об'єднання — "союзи союзів", "над-союзи"
- Традицію княжіння започаткували на київських землях Кий (приблизно V — початок VI ст.), який підтримував зв'язки з візантійським імператором, з великими почестями був прийнятий у Константинополі
- Та протистояння серед слов'янських правителів, загострення між ними боротьби за владу призвели до того, що на князювання, як свідчить літопис, у 862 р. було запрошено норманського конунга Рюрика, який став правителем Північної Русі

Теорії походження Київської держави

- Найдавніший руський літопис — "Повість минулих літ" — заснування державності на східнослов'янських теренах приписує норманам (варягам), яких звали "русь". Запросили їх "княжити і володіти" ними племена чудь, словени, кривичі та весь. Відгукнулись на це запрошення, три норманських брати Рюрик, Синеус і Трувер
- Були в Рюрика двоє мужів не його племені — бояри Аскольд і Дир, які, відпросившись до Царгорода, з родом своїм рушили по Дніпру. У дорозі побачили вони городок, який поставили троє братів Кий, Щек і Хорив. Аскольд і Дир zostались там, зібрали багато варягів і почали володіти полянською землею

*Аскольд і Дір.
Радзивіловський літопис*

- Виходячи з викладеної у літописі інформації, щодо походження правлячої еліти, німецькі вчені Г. Баєр та Г. Міллер, які у другій половині XVIII століття працювали в Російській Академії наук, висунули норманську теорію.

- Норманісти стверджують, що східні слов'яни були нездатні самотійно створити свою державу, тому призивали варягів (норманів), які і відіграли вирішальну роль у створенні Київської Русі. Слово «Русь» походить від фінської назви шведів «Ruotsi».

- Проте, не всі були згодні з поглядами німецьких вчених. М. Ломоносов вступає у полеміку з Г. Міллером, що призводить до створення антинорманської теорії. **Антинорманісти** заперечують вирішальну роль норманів у становленні Київської держави. Так само вважають хибною тезу про скандинавське походження терміна «Русь». Цей етнонім має місцеве походження і пов'язаний з назвами річок Рось, Руса, Роставиця у Центральній Україні.
- Хозарський каганат у VIII ст. підкорив слов'янські племена полян, сіверян, радимичів та в'ятичів. Ці факти були використані для обґрунтування тези про **хозарське походження** Київської держави. Насправді Русь і Хозарія були паралельними утвореннями, що розвивалися в приблизно однакових хронологічних межах, а ті слов'янські племена, які підкорялися Хозарії, у процесі становлення Київської Русі поступово переходили під її владу. У 60-ті роки X ст. внаслідок війни з русами Хозарська держава перестала існувати.

Основні етапи розвитку державності в Київській Русі

- Серед істориків побутує думка, що перший етап у розвитку киеворуської державності був "варязьким". Починається він з убивства Аскольда і завершується хрещенням Русі. Його особливістю було панування чужоземної політичної еліти з її об'єднавчо-централістичними устремліннями.
- Київське князівство Аскольда було етносоціальним і політичним середовищем, навколо якого почала формуватися Давньоруська держава.

- Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва в Східній Європі й мало надзвичайно важливі політичні наслідки. Це був перший на Русі дворцевий династичний переворот, внаслідок якого було скинуто династію Києвичів. Саме з відомостей про взяття Олегом Києва літописці починають історію єдиної східнослов'янської держави — Київської Русі.

- Якщо до Олега Руська земля була федерацією племен, то з цього моменту вона почала свій шлях до централізованої держави із самодержавною формою правління. Олег запровадив збір данини на підкорених землях, створював опорні пункти своєї влади у племінних князіннях.

- Князювання Ігоря мало чим відрізнялось від Олегового. Коли племена деревлян та уличів відмовилися підкорятися і сплачувати йому данину, Ігор вогнем і мечем скорив деревлян, після трирічного протистояння переміг уличів, які, не бажаючи коритися, мігрували у Подунав'я. Під час повстання деревлян у 945 р. Ігоря було вбито. Його вдова Ольга жорстоко помстилася за це деревлянам: кількох деревлянських князів було вбито, а центр князівства — Іскоростень — спалено.

- За княжіння Ольги політична структура Київської держави набуває більш чітких обрисів. Формується адміністративна система, організовуються опорні пункти князівської влади в землях племінних княжінь (погости і стоянки), регламентується розмір данини — переважно у формі полюддя.

- Далекоглядні й цілеспрямовані дії Ольги мали вирішальний вплив на процес одержавлення племінних князів, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі, що стабілізувало внутрішню ситуацію.
- Політична ситуація в Київській державі ускладнилася за правління сина Ольги — Святослава.
- Святослав більшість часу проводив у військових походах, які здебільшого не відповідали інтересам Київської держави. Постійне відволікання людей від господарських справ та витрати на військові цілі матеріальних ресурсів ослабило її. Унаслідок цього почався розпад Київської держави, посилення в ній варязького елемента.

- Після Святослава на Русі не залишилось ні сильної централізованої влади, ні державної єдності. Молодші сини Святослава — Олег і Володимир — не визнавали "отцем і господином" свого старшого брата Ярополка, який змінив батька в Києві.

- Зміна князя в Києві, коли замість Ярополка внаслідок громадянської війни став княжити Володимир (червень 978 р.), призвела до того, що частина княжінь вийшла з покори. Перед Володимиром постало завдання зміцнити самовладдя, консолідувати державу. Завдяки його старанням Київська Русь з часом стала найбільшою за розмірами державою в Європі.

- Великий князь київський Володимир, розгортаючи широку програму реформ, мав на меті посилити великокняжу владу. Передусім він зосередився на зміцненні адміністративної влади, спрямованої на ліквідацію племінних княжінь і запровадження нового адміністративного поділу країни на уділи — землі довкола найбільших міст. Таких уділів було вісім: Тмутаракань, Муром, Ростов, Новгород, Полоцьк, Турів, Псков і Володимир-Волинський.
- Адміністративна реформа зовсім не означала, що держава поділилася на удільні князівства. Навпаки, державна єдність Русі зміцніла. Сини Володимира були не князями, а лише намісниками князя, повністю залежними від верховного володаря.
- Найвагомішою його історичною заслугою є здійснення релігійної реформи — переходу до християнства.

- І все ж Русь середини — другої половини X ст. мала, хоча й обмежені, але стабільні ознаки державної організації:
 1. $\frac{3}{4}$ було інкорпоровано до її складу основні східнослов'янські землі (на початок XI ст. її територія становила 1,1 млн кв. км з населенням до 4,5 млн осіб);
 2. $\frac{3}{4}$ регламентовано данину, створено, хоч і примітивний, державний апарат із князівських дружинників;
 3. $\frac{3}{4}$ діяло усне звичаєве право (звід норм під назвою "Закон Руський");
 4. $\frac{3}{4}$ існувала стратегія зовнішньої політики, зорієнтована на Візантію.
- Та все-таки рівень консолідації держави доволодимирової епохи був недостатнім, малоефективним було управління нею. Тому Русь до Володимира і в перші роки його правління була ще аморфною державою.

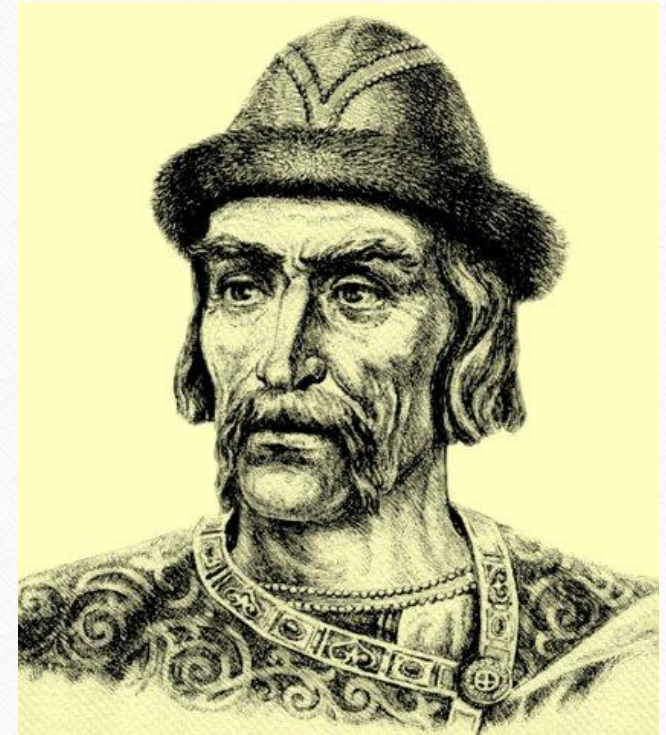
Політичний лад Київської Русі складали:

- **Князь і київська знать.** Вони були вищими представниками державної влади. Це — типові носії монархічної влади. Князівські дружинники у процесі розпаду родів ставали великими землевласниками, будучи водночас опорою великокняжої влади.
- **Військо ("вої").** Воно ще не було регулярним, а збиралося в разі потреби (для походів у чужі землі, упокорення підвладних територій). Військо було підпорядковане князеві, але й він залежав від нього.
- **Влада і право.** Вони стали вагомими за князювання Володимира, який, приборкавши місцевих князів, зосередив їх у руках своєї династії. Водночас він спрямовував зусилля на розвиток, зміцнення та систематизацію внутрішніх зв'язків у країні.

Політичні наслідки феодалного дроблення Русі

- До середини XI ст. у Київській Русі панувала державна власність на землю. Верховним землевласником був великий князь київський, який роздавав маєтки своїм сподвижникам на правах васальної залежності. Так сформувалася складна піраміда землеволодіння. Власник маєтку почувався в межах своїх володінь цілковитим господарем, чия воля ніким не могла бути обмежена. Існував інститут феодалного імунітету. Це сприяло зростанню продуктивності господарювання, але на вищих щаблях суспільної ієрархії породжувало небезпечні для цілісності держави тенденції у сфері політичних відносин. Залежність удільних феодалів від великого князя ставала значно слабшою. Почалися численні усобиці, збройні змагання за землю, владу.

- Початок удільному устрою поклав Ярослав Мудрий, запровадивши спільне управління державою всім князівським родом. Київ він заповів старшому синові Ізяславові, Чернігів — Святославові, Переяславль — Всеволодові. Це був необачний хід, що позбавляв владу великого князя економічної основи й посилював його залежність від уділів.

- За Ярослава Мудрого укладено збірник законів — "Правда Ярослава", що є найдавнішою частиною "Руської правди"; остаточно на Русі утвердилося християнство і затверджено в Києві митрополитчу кафедру; створені перші монастирі; набули розвитку освіта й бібліотечна справа.

- У другій половині XI ст. у Київській Русі сформувався порядок престолонаступництва за встановленою чергою, згідно з ієрархією уділів.
- Ця громіздка система, в якій смерть конкретного володаря розворушувала майже весь княжий дім, не могла бути життєздатною. Через деякий час всі генеалогічні лінії переплелися. Непорозуміння почалися вже за перших Ярославичів, кожен з яких вважав себе претендентом на київський престол. Далі стосунки ще більше ускладнилися. Володимир Маномах, його син Мстислав Великий ще якимось стримували процес соціального розпаду, спровокований діями відцентрових сил, але від 30-х років XII ст. реальне роздрібнення було відчутне в усіх сферах суспільного життя.
- На північному сході відбувалося формування держави (в суздальській і ростовській землях) другого великого княжіння.

- До середини XII ст. Північно-Східна Русь не становила осібного уділу, а входила до складу Чернігівського та Переяславльського князівств. Населяли її народи угро-фінського походження. Соціальна колонізація тільки починалася. У середині XII ст. ситуація суттєво змінилася.
- Завдяки енергійній діяльності Юрія Долгорукого суздальська та ростовська землі оформилися в окреме княжіння, перспективне як економічно, так і політично. Сам Юрій вважав свою вотчину трампліном для вирішального стрибка на великокнязівський стіл.
- Очевидно, що на Русі не прижився монархічний устрій у завершеній формі. Протягом усієї своєї історії вона тяжіла до республіканських форм організації влади. Поширеним був принцип політичного заповіту, коли верховний правитель особисто призначав свого наступника. Але й він застосовувався не послідовно.

- Феодальна роздрібненість тяжко позначилася на загальному становищі держави. Численні усобиці й феодальні війни, що точилися за місцеві, а то й особисті інтереси, спричиняли політичну, соціальну дестабілізацію, руйнували продуктивні сили країни, призводили до фізичного винищення населення. Усе це послаблювало державу, чим неодноразово намагалися скористатись зовнішні вороги — половці, яких давньоруські князі нерідко залучали до збройних протистоянь.

РУССКИЕ ЗЕМЛИ В XII — НАЧАЛЕ XIII в.

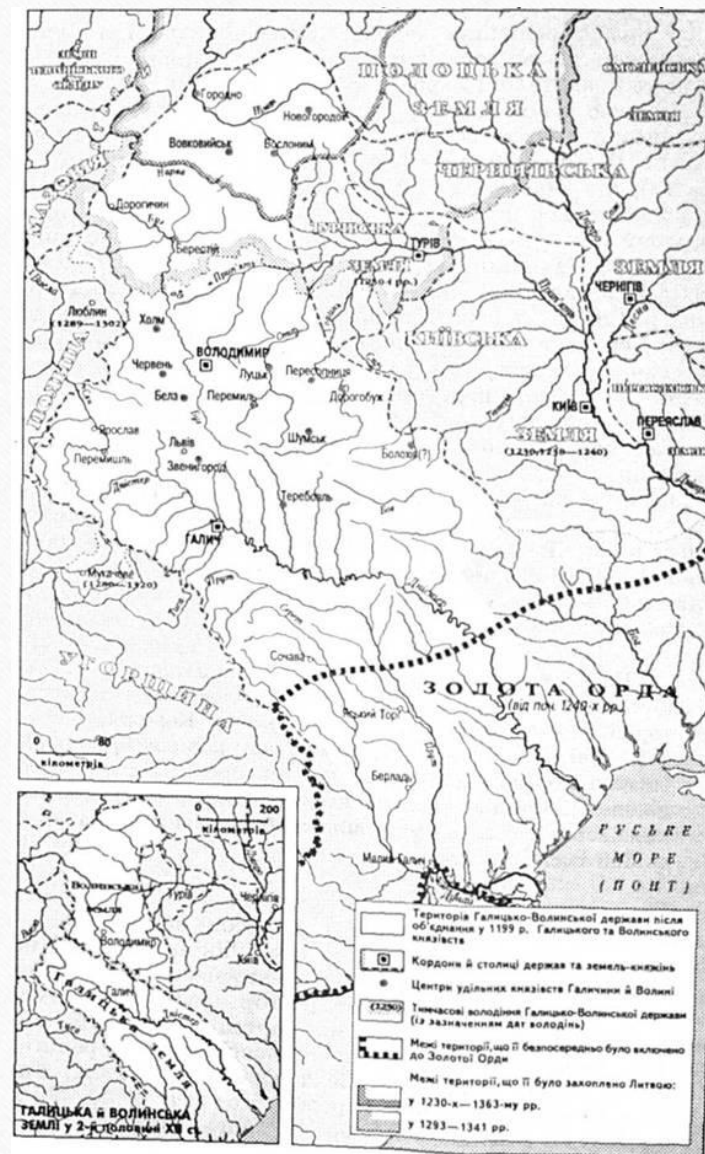

- У XII—XIV ст. на землях східних слов'ян виразно простежуються два процеси. Один з них — подрібнення князівств, кількість яких збільшується з 15 у середині XII ст. до 50 на середину XIII ст. і сягає майже 250 у XIV ст. Серед них такі, що претендували на статус великих: Київське, Чернігівське, Галицьке, Волинське, Переяславське, Новгород-Сіверське, й малі, удільні. Тільки на території Волині було до десяти малих князівств: Луцьке, Пересопницьке, Володимирське, Берестське, Червенське, Дорогочинське, Белзьке, Бузьке. В Галичині — Перемишльське, Тербовельське, Звенигородське. Кожна земля у мініатюрі відтворювала політичні особливості Київської держави, зберігаючи таку саму політичну систему з відповідними інститутами і функціями.
- Іншим помітним процесом було внутрішнє зміцнення і розвиток кожного з нових князівств, поява умов для нового їх об'єднання. Володимир (Володимирко) Володаревич та Ярослав Осмомисл об'єднали Галицьке князівство, а Роман Мстиславич — Волинське.

Галицько-Волинське князівство

- Галицько-Волинське князівство складалось з двох частин: власне Галицько-Волинських земель і територій (князівств), що знаходились у тимчасовому володінні або в залежності від правителів Галичини та Волині.
- Галицько-Волинські князі у різні часи володіли або тримали у васальній залежності такі князівства і землі: Київське (1203—1205, 30-ті роки XIII ст.), Турово-Пінське, Городельське, Чорну Русь, територію ятвягів (50-ті роки XIII ст.)" на заході — території навколо Любліна (1244, 1302), частину Закарпаття (1262). Отже влада Галицько-Волинських князів поширювалась на території площею 320—330 тис. кв. км.

- Протягом перших двох десятиліть XIII ст. розгорталось цілеспрямоване будівництво прикордонних фортець у західних областях.
- Протягом XIII — на початку XIV ст. відбувався процес спеціалізації міст, зумовлений державними потребами. Тодішнє суспільство доросло до вичленування центрів з більшим набором функцій, ніж це було в добу Київської Русі.
- Галицько-Волинська земля відігравала помітну роль у загальноєвропейській торговельній системі. Через неї пролягав значний відрізок одного з двох шляхів "з варяг у греки".

- Галицько-волинські правителі Андрій і Лев Юрійовичі, Юрій II уже називають себе володарями "божою милістю". Такий титул був дуже поширений у Європі, підкреслював незалежність князівської влади, яка "спиралася на божеське походження".
- У князівстві діяв розгалужений державний апарат, який виконував військово-адміністративні функції. Бояри, дрібні князі перебували на службі у великого князя. Певну роль у регулюванні внутрішньополітичного життя відіграло віче.
- Держава мала власний офіційний "Галицько-Волинський літопис", який фіксує події між 1201—1292 рр. Автори літопису вважали Галицько-Волинське князівство повноправним спадкоємцем Київської Русі.
- Смерть Романа Мстиславича в 1205 р. спричинилася до жорстокої і тривалої громадянської війни, що супроводжувалася зовнішніми втручаннями.

- Серед причин зникнення Галицько-Волинської держави з політичної карти середньовічної Європи називають передусім занепад династії короля Данила. Одночасно (1323) за нез'ясованих обставин померли його правнуки — князі Лев та Андрій Юрійовичі. їх родич мазовецький князь Болеслав під ім'ям Юрій правив у 1323—1340 рр., але був отруєний галицькими боярами, невдоволеними його спробами запрошувати на державні посади католиків — чехів та німців.
- Агресивна політика сусідів також вплинула на долю держави. У XIV ст. покінчила зі своїми усобицями Польща і за Казимира Великого (1333—1370) перейшла в наступ проти Русі.
- На політичних перипетіях існування Галицько-Волинської держави певним чином позначалася ментальність народу.

- Політичне життя України XII — першої половини XIV ст. було зумовлене протистоянням князів за право об'єднати під своєю владою Київську спадщину, боротьбою суспільства в особі феодалів і, частково, городян (міщан) за право впливати на князівську (королівську) владу та визвольними війнами проти зазіхань зі Сходу та Заходу. Такі політичні інституції, як діархії (двовладдя), унеможливлювали деспотичні прояви окремих володарів, а з іншого боку — послаблювали князівства у боротьбі з зовнішнім ворогом. Особливості геополітичного розташування, ментальні ознаки українців вперше з такою силою вплинули на політичну історію, спричинилися до припинення існування найпотужнішої після Київської Русі Галицько-Волинської держави.